

MICHAŁ GŁUSZKOWSKI

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3353-2671>

Sergej Skorvid, *České etnojazykové ostrovy v Rusku na počátku 21. století*, seria: Studie (Národohospodářský ústav Josefa Hlávky) 4/2024, Nadace Nadání J., M. a Z. Hlávkových, Praha 2024, 170 s.

Świadomość kilkusetletniej historii osadnictwa narodów środkowo-europejskich na terenie Rosji istnieje zarówno w literaturze naukowej, jak i w szerokim dyskursie społeczno-historycznym. Choć pochodzenie przybyszów było zróżnicowane, powszechna uwaga skupiona jest na kilku grupach narodowych. Należą do nich Niemcy, przede wszystkim ze względu na dobrze udokumentowane fale osadnictwa nad Wołgą z drugiej połowy XVIII w. za panowania Katarzyny II¹, ale również migracje z czasów Piotra I i wcześniejsze formy *Ostsiedlung* na terenach kontrolowanych przez Rosję. Przedstawiciele narodów Europy Środkowowschodniej wchodzących w skład Imperium Rosyjskiego przemieszczali się na Wschód dobrowolnie, np. Łotysze, Białorusini, Ukraińcy, m.in. w ramach kolonizacji Syberii², a także trafiali tam przymusowo w ramach represji ze strony władz carskich³. Wątki rosyjskie są obecne w polskiej historii, i choć kulturowo najbardziej widoczny jest obraz Rosji – „więzienia narodów”, to jest to obecność

¹ H. Anger, *Die Deutschen in Sibirien. Reise durch die deutschen Dörfer Westsibiriens*, Ost-Europa-Verlag, Berlin 1930, s. 12.

² S. Reinsone, *Latgalian emigrants in Siberia: contradicting images*, „Folklore: Electronic Journal of Folklore” 2014, nr 58, s. 37–38; S. Leończyk, *Polskie osadnictwo wiejskie na Syberii w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Impresje.net Miłosz Trukawka, Warszawa 2017, s. 39.

³ J. Viikberg, *Paigaga seotud ehk väitekirii Siberi eestlastest*. „Tuna. Ajalookultuuri ajakiri” 2004, nr 1, s. 130–132.

zróżnicowana, obejmująca osadnictwo przymusowe w rezultacie zesłań, natomiast w przypadku członków rodzin, którzy zdecydowali się towarzyszyć zesłańcom, jak żony i dzieci powstańców⁴, czasami przymusowe, a także migracje dobrowolne o charakterze ekonomicznym, wiążące się z przydziałem gruntu i rządowymi subsydiami⁵.

Z tą ostatnią grupą wiele wspólnego mieli emigranci z Czech, którzy od II poł. XIX w. zasiedlali różne regiony Imperium Rosyjskiego, od ziem dzisiejszej Ukrainy na zachodzie do kazachskich stepów i obwodów zachodniosyberyjskich na wschodzie. Czesi nie należą do narodów w pierwszej kolejności kojarzonych z osadnictwem na ziemiach rosyjskich, ponieważ nie byli nigdy poddanymi carskimi, jak Polacy lub Estończycy⁶, i nie mieli wielowiekowej tradycji agrarnej i ekonomicznej kolonizacji Wschodu, jak Niemcy. Zakładane przez Czechów miejscowości oraz losy ich współczesnych mieszkańców nie wzbudzały do tej pory wielkiego zainteresowania badaczy i do niedawna ograniczały się do pojedynczych publikacji na temat historii niektórych wspólnot⁷. Zmianę w tym zakresie zawdzięczamy (własnym i współautorskim) opracowaniom Siergieja Skorwida, który od kilkunastu lat, najpierw w Instytucie Słowianoznawstwa Rosyjskiej Akademii Nauk, a obecnie na Uniwersytecie w Hradcu Králové prowadzi badania na temat sytuacji językowej potomków czeskich osadników na Kaukazie Północnym i Syberii. Stanowią one część szerszych badań obejmujących zachodnich Słowian żyjących na Wschodzie w niewielkich wspólnotach opartych na materiale terenowym zbieranym w różnych okresach, często przy zaangażowaniu młodych badaczy i na etapie ekspedycji, i podczas późniejszych analiz. Na bazie zapisów pochodzących z czeskich wspólnot w Rosji, oprócz analiz własnych autora, przy jego udziale jako promotora lub konsultanta powstawały prace dyplomowe⁸ poświęcone czeszczyźnie w poszczególnych miejscowościach lub idiolektom wybranych informatorów.

⁴ S. Mulina, *Migranci wbrew swej woli. Adaptacja zesłanych powstańców styczniowych na Syberii Zachodniej*, przeł. M. Głuszkowska, M. Głuszkowski, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2017.

⁵ S. Leończyk, *Polskie osadnictwo wiejskie na Syberii...*

⁶ J. Getka, *Polscy XVIII-wieczni zesłańcy syberyjscy. Strategie (prze)życia na zesłaniu*, „Acta Neophilologica” 2014, nr 1 (16), s. 165–178.

⁷ Zob. В. Пукиш, *Чехи Северного Кавказа. Годы и судьбы: 1868–2010. Češi Severního Kavkazu: léta a osudy*, Медиа-Полис, Ростов-на-Дону, 2010.

⁸ S. Skorvid, *České etnojazykové ostrovy v Rusku na počátku 21. Století*, Nadace Nadání J., M. a Z. Hlávkových, Praha 2024, s. 3–4, 143–147.

Choć tytułowym problemem monografii *České etnojazykové ostrovy v Rusku na počátku 21. století* jest współczesny stan czeskich wysp etnojęzykowych w Rosji, poddawane analizie wspólnoty rozlokowane na Kaukazie Północnym i w obwodzie omskim wpisują się w dwa szersze konteksty: środkowoeuropejskiego osadnictwa na Wschodzie oraz miejscowości założonych przez czeskich imigrantów na terenach wchodzących w skład Imperium Rosyjskiego do I wojny światowej, czyli obejmujących także ziemie dzisiejszej Ukrainy i Kazachstanu. Ze względu na podobny okres i charakter migracji, a także uwarunkowania sytuacji językowej (kontakt czeskich gwar z gwarami i językami wschodniosłowiańskimi) Skorwid odwoływał się do już istniejących opracowań z tych obszarów, z których najbardziej szczegółowo została opisana czeszczyzna w Małej Zubowszczyźnie w obwodzie żytomierskim na Ukrainie, której Zinaida Miaczina poświęciła na przełomie lat 60. i 70. XX w. wiele artykułów i rozprawę doktorską⁹. Inne pojedyncze teksty dotyczące czeskich wspólnot na Wschodzie też odnoszą się do sytuacji sprzed wielu lat, więc autor w niektórych przypadkach dokonuje istotnych aktualizacji, a w innych odkrywa nieznanie szerzej do tej pory wspólnoty mniejszościowe na terenie Rosji.

Monografia została podzielona na sześć rozdziałów i uzupełniona załącznikami zawierającymi przykłady zapisanych tekstów oraz dokumentację fotograficzną. Skorwid objął badaniami pięć wsi na Kaukazie Północnym: Kiryłowkę, Warwarowkę, Tieszeps, Anastasijewkę i Mamacew oraz trzy w obwodzie omskim: Nowogradkę, Riepinkę i Woskriesienkę. W wykazie figuruje również Omsk ze względu na dwie rozmówczynie pochodzące z Nowogradki, które przeniosły się do miasta obwodowego. Podstawowy materiał językowy i socjolingwistyczny pochodzi od 18 informatorów urodzonych w pierwszej lub w pierwszych latach drugiej połowy XX w. Czeskie wspólnoty przez kilka pokoleń ulegały stopniowej asymilacji, więc najlepszymi depozytariuszami języka ojczystego i pamięci społecznej są przedstawiciele najstarszych pokoleń, pamiętający pierwszych osadników osobiście lub z opowieści rodziców. Ich wspomnienia stanowiły cenne uzupełnienie danych z opracowań historycznych przedstawionych w pierwszym rozdziale poświęconych genezie miejscowości założonych przez czeskich imigrantów w Rosji. Docierali oni na Wschód zarówno bezpośrednio, np. z Czeskich Budziejowic, jak i w kolejnych

⁹ З. Мясина, *Очерк языка чешского говора села Малая Зубовщина на Украине*, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Институт языкознания АН БССР, Минск 1974.

etapach migracji, czego przykładem są mieszkańcy Zelowa. W 1803 roku w tym położonym pomiędzy Bełchatowem i Zduńską Wolą miasteczku powstała czeska osada, skąd w drugiej połowie XIX w. grupa osadników wyemigrowała na Ukrainę, a stamtąd część z nich mogła się udać na Kaukaz¹⁰. Niestety, fragmentaryczność opracowań historycznych oraz niebezpośredni charakter przekazów ustnych sprawiają, że wiele szczegółów musi pozostać w sferze domysłów.

W drugim rozdziale zostały przedstawione cechy strukturalne gwar czeskich na terenie Rosji. Zarówno na podstawie danych historycznych, jak i językowych można stwierdzić, że emigranci pochodzili przede wszystkim z obszaru Czech, a nie Moraw, choć na poziomie idiolektalnym obserwowano też morawizmy¹¹. W tej części celem Autora było ustalenie podstawowych cech językowych z rozróżnieniem stref dialektalnych i skupienie się na elementach genetycznie rodzimych, a dopiero w czterech kolejnych rozdziałach omówione zostały wpływy rosyjskie i inne wschodniosłowiańskie na fonetykę, morfologię, składnię i leksykę wyspowej czeszczyzny. Określenie charakteru tego wpływu jest złożonym zadaniem, ponieważ był on niejednorodny i obejmował najpierw połączenie interferencji ze strony języka ukraińskiego (warianty regionalne) oraz rosyjskiego (warianty regionalne i ogólny) podczas pośredniego etapu migracji na Ukrainie, a później oddziaływanie ogólnej i dialektalnej ruszczyzny, ale już z innych regionów (Kaukaz Północny i Zachodnia Syberia), w aktualnym miejscu pobytu. Zmiany fonetyczne obejmowały, m.in. naruszenie stałego inicjalnego akcentu pojawienie się redukcji samogłosek nieakcentowanych na wzór rosyjski, zastąpienia dyftongu [ou] przez [ov], np. *кروطе свеценов водов* = cz. *kropí se svěcenou vodou* 'kropi się święconą wodą'¹². Wpływy rosyjskiej morfologii dotyczyły zmian w paradygmatach odmiany oraz zastąpienia niektórych form, np. wyparcia zaimka *je* przez *jix*: *Čerkesi bili i jix vihнали* 'Czerkiesi byli i ich wygnali' (zamiast cz. *Čerkesové i je*)¹³. Z kolei przykładem zmian składniowych może być zanik form osobowych czasownika *byť* w czasie teraźniejszym, np. *taková voda pjekna* 'tak piękna/przyjemna jest woda' zamiast cz. *je pjekna*¹⁴.

Specyfika leksykalna czeskich wysp etnojęzykowych w Rosji zaznacza się w dwóch wymiarach wynikających z izolacji od własnego kon-

¹⁰ S. Skorvid, *České etnojazykové ostrovy v Rusku...*, s. 24.

¹¹ Tamże, s. 26.

¹² Tamże, s. 59.

¹³ Tamże, s. 74.

¹⁴ Tamże, s. 92.

tymentu językowego, z których pierwszy obejmuje zachowane archaizmy, np. niemiecka pożyczka *krchou* (od niem. Kirchhof) w znaczeniu ‘cmentarz’, por. cz. *hřbitov*, które wyszły już z użycia w kraju pochodzenia lub mają charakter regionalny, a drugi wiąże się z zapożyczeniami i kalkami, np. *roskrejvaji* ‘otwierają (się)’ pod wpływem ros. *раскрывают*, por. cz. *otevřají (se)*¹⁵. Jak zauważył Aleksandr Duliczenko, niewielkie społeczności mniejszościowe odczuwają deficyt leksykalny zwłaszcza w sferach związanych z szybko zmieniającą się rzeczywistością społeczną, a bilingwizm pozwala im na uzupełnianie tych braków z zasobów języka otaczającej ich większości¹⁶.

To właśnie metafora wyspy, którą Skorwid posłużył się już w tytule, jest kluczowa dla przedstawionej przez niego charakterystyki czeskich wspólnot na terenie Rosji. Są to społeczności izolowane od języka kraju pochodzenia przez sto kilkadziesiąt lat, a w przypadku emigrantów z polskiego Zelowa — nawet ponad dwieście lat, przy czym dopiero w XXI wieku można mówić o realnym osłabieniu tej izolacji przez dostęp do czeskich mediów za pośrednictwem Internetu. Pełnej asymilacji z otoczeniem nie sprzyjała spoistość kulturowa czeskich osad oraz różnice wyznaniowe: protestanci żyli w prawosławnym otoczeniu, przy czym w czasach ZSRR, czyli niemal przez cały XX w., wpływy większości w tym zakresie były mocno ograniczone. Odrębność Czechów wciąż nie ogranicza się tylko do kwestii językowych, ale obejmuje również kulturę i dlatego możemy mówić nie o wyspach językowych, ale o etnojęzykowych.

Autor monografii *České etnojazykové ostrovy v Rusku na počátku 21. století* stał przed trudnym zadaniem przedstawienia nietypowych i w niewielkim stopniu opisanych wspólnot w oparciu o nieliczne opracowania naukowe z zakresu dyscyplin pokrewnych (głównie historii) oraz trudnych do zdobycia i coraz szybciej odchodzących w przeszłość danych terenowych. Dysponując bogatszymi źródłami można by pokusić się o przygotowanie odrębnej publikacji na temat samej tylko historii społecznej czeskich osad w Rosji i zachodzących w nich zmian w warunkach kontaktu językowego i kulturowego. Objętość i stopień szczegółowości omówienia poszczególnych zagadnień ściśle lingwistycznych, a tym bardziej socjolingwistycznych, pozostawiają pewien niedosyt, ale biorąc pod uwagę pionierski charakter

¹⁵ Tamże, s. 111–116.

¹⁶ А. Дуличенко, *Языки малых этнических групп: статус, развитие, проблемы выживания*, w: А. Дуличенко (ред.), *Языки малые и большие... In memoriam acad. Nikita L. Tolstoj*, Universitas Tartuensis, Tartu 1998, s. 26.

opracowania Skorwida, życzenia dotyczące poszerzenia zakresu badań i pogłębienia analizy pozostaje zostawić na dalsze etapy eksploracji i po utworzeniu planowanego korpusu językowego. Ograniczony dostęp do materiału i zmniejszająca się liczebność nosicieli czeskich gwar na terenie Rosji nie oznaczają braku możliwości kontynuowania badań, ponieważ w dialektologii były już z powodzeniem prowadzone analizy zapisów pochodzących nawet od pojedynczych informatorów i na ich podstawie dokonywano rekonstrukcji cech strukturalnych i leksykonu danej społeczności¹⁷.

Jest to bardzo ważna publikacja w kontekście słabo zbadanego dobrowolnego zachodniosłowiańskiego osadnictwa na terenach dzisiejszej Rosji, a także na ziemiach wchodzących w skład historycznego Imperium Rosyjskiego. Autorowi udało się uchwycić nie tylko dzisiejszy stan języka czeskich imigrantów, ale również zmiany, którym ulegał on pod wpływem języka rosyjskiego. Ponieważ mimo podobieństw leżących w definicyjnych cechach wyspy etnojęzykowej, czyli długotrwałego oderwania od macierzy, skupienia na ograniczonym terytorium i mniejszościowego statusu, każda z tych wspólnot ma także własną specyfikę, opracowanie Skorwida stanowi istotny wkład w badania słowiańskich izolowanych społeczności językowych.

REFERENCES

- Anger, Helmut. *Die Deutschen in Sibirien. Reise durch die deutschen Dörfer Westsibiriens*, Berlin: Ost-Europa-Verlag, 1930.
- Dulichenko, Alexandr. "Языки малых этнических групп: статус, развитие, проблемы выживания." Dulichenko, Alexandr (ed.). *Языки малые и большие... In memoriam acad. Nikita L. Tolstoi. Slavica Tartuensia IV*. Tartu: Tart, 1998: 26–36 [Дуличенко, Александр. "Языки малых этнических групп: статус, развитие, проблемы выживания." Дуличенко, Александр (ред.). *Языки малые и большие... In memoriam acad. Nikita L. Tolstoi. Slavica Tartuensia IV*. Tartu: Universitas Tartuensis, 1998: 26–36].
- Getka, Joanna. "Polscy XVIII-wieczni zesłańcy syberyjscy. Strategie (prze)życia na zesłaniu". *Acta Neophilologica*, 2014, no. 16(1): 165–178.
- Ivantsova, Ekaterina (ed.). *Polnyy slovar' dialektnoy yazykovoy lichnosti*. T. 1–4. Tomsk: Izdatelstvo Tomskogo universiteta, 2006–2012. [Иванцова, Екатерина (ред.). *Полный словарь диалектной языковой личности*. Т. 1–4. Томск: Издательство Томского университета, 2006–2012].
- Leończyk, Sergiusz. *Polskie osadnictwo wiejskie na Syberii w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*. Warszawa: Impresje.net Miłosz Trukawka, 2017.

¹⁷ Por. m.in. E. Иванцова (ред.), *Полный словарь диалектной языковой личности*, т. 1–4, Издательство Томского университета, Томск 2006–2012.

RECENZJE

- Myachina, Zinaida. *Oчерк yazyka cheshskogo govora sela Malaya Zubovshchina na Ukraine*. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoy stepeni kandydata filologicheskikh nauk. Minsk: Institut yazykoznaniiya AN BSSR, 1974 [Мячина, Зинаида. *Очерк языка чешского говора села Малая Зубовщина на Украине*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Минск: Институт языкознания АН БССР, 1974].
- Mulina, Swietłana. *Migranci wbrew swej woli. Adaptacja zesłanych powstańców styczniowych na Syberii Zachodniej*. Transl. Głuszkowska, Marta; Głuszkowski, Michał. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2017.
- Pukish, Vladimir. *Chekhii Severnogo Kavkaza. Gody i sud'by: 1868–2010. Češi Severního Kavkazu: léta a osudy*. Rostov-na-Donu: Media-Polis, 2010 [Пукиш, Владимир. *Чехи Северного Кавказа. Годы и судьбы: 1868–2010. Češi Severního Kavkazu: léta a osudy*. Ростов-на-Дону: Медиа-Полис, 2010].
- Reinsone, Sanita. “Latgalian emigrants in Siberia: contradicting images”. *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, 2014, no. 58: 37–62 <<http://dx.doi.org/10.7592/FEJF2014.58.reinsone>>.
- Skorvid, Sergej. *České etnojazykové ostrovy v Rusku na počátku 21. Století*. Praha: Nadace Nadání J., M. a Z. Hlávkových, 2024.
- Viikberg, Jüri. “Paigaga seotud ehk väitekiri Siberi eestlastest.” *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri*, 2004, no. 1: 130–132.